



УДК 340.12:342.72

<https://doi.org/10.32703/2663-6352/2025-2-18-10-28>

<https://orcid.org/0000-0003-1050-6892>

Бурдоносова Марина Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та публічного права

Національного транспортного Університету,

Київ, Україна

Гречановський Роман Максимович

магістр 2 курсу,

Навчально-наукового інституту управління,

технологій та правових наук

Національного транспортного Університету,

Київ, Україна

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Анотація. У статті досліджено становлення й розвиток принципу верховенства права як фундаментальної засади сучасного правопорядку та українського конституціоналізму. Розкрито філософські, історичні та юридичні джерела цього принципу, починаючи від античних уявлень про справедливість і «право розуму» та завершуючи його нормативним закріпленням у статті 8 Конституції України. На основі аналізу наукових підходів показано еволюцію розуміння верховенства права - від формально-юридичної концепції «панування закону» до сучасного інтегративного підходу, який поєднує вимоги юридичної визначеності, поваги до прав людини, пропорційності та морального змісту права. Значна увага приділена судовій практиці Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини, які формують актуальне бачення цього принципу та встановлюють стандарти його реалізації. Обґрунтовано, що верховенство права виступає не лише нормою конституційного тексту, а й ключовим орієнтиром правотворення і правозастосування, що визначає межі влади, забезпечує пріоритет прав людини та формує підґрунтя демократичної, соціальної й правової держави. Зроблено висновок про необхідність подальшої модернізації законодавства, підвищення якості судової практики та утвердження правової культури як передумов реального втілення цього принципу в Україні.

Ключові слова: верховенство права, правова держава, Конституція України, права людини, юридична визначеність, Конституційний Суд України, ЄСПЛ.

Annotation. The article examines the formation and development of the rule of law as a fundamental principle of modern legal order and Ukrainian constitutionalism. It explores the philosophical, historical, and legal foundations of this principle, tracing its evolution from ancient concepts of justice and “the law of reason” to its normative consolidation in Article 8 of the Constitution of Ukraine. Based on an analysis of scholarly approaches, the study reveals the transition from the formal legal concept of the “supremacy of the law” to a modern integrative understanding that combines legal certainty, respect for human rights, proportionality, and the moral dimension of law. Particular attention is devoted to the case law of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, which shape contemporary interpretations and practical standards for implementing the rule of law. The article substantiates that the rule of law is not merely a constitutional declaration but a key guideline for law-making and law enforcement, defining the limits of state power, ensuring the priority of human rights, and forming the basis of a democratic, social, and legal state. The study concludes that real implementation of the rule of law in Ukraine requires further legislative modernization, improvement of judicial practice, and strengthening of legal culture.

Keywords: *rule of law, legal state, Constitution of Ukraine, human rights, legal certainty, Constitutional Court of Ukraine, European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. Принцип верховенства права є однією з фундаментальних засад сучасного конституціоналізму та демократичної державності. У правовій системі України він має подвійну природу: виступає водночас нормативним приписом, закріпленим у статті 8 Конституції України, і ціннісним орієнтиром, що визначає зміст діяльності держави, її інститутів та механізмів захисту прав людини [12]. Проте попри формальне закріплення цього принципу, його реалізація на практиці зустрічає суттєві труднощі, пов'язані з колізійністю законодавства, трансформаційними процесами державної влади, нестійкістю судової практики та недостатнім рівнем правової культури суспільства. Внаслідок цього виникає суперечність між проголошеними конституційними стандартами та фактичним станом їх втілення, що зумовлює необхідність глибокого наукового аналізу змісту та значення принципу верховенства права у контексті сучасних українських реалій.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що верховенство права є не лише формальною конституційною нормою, а й критерієм демократичності та ефективності функціонування держави. Саме цей принцип визначає взаємовідносини між державою та громадянином, слугує гарантією недопущення свавілля публічної влади та забезпечення реального захисту прав і свобод людини [11; 24]. У період інтенсивних політико-правових реформ, європейської інтеграції України та зростання ролі міжнародних стандартів прав людини питання утвердження верховенства права набуває особливого значення. Належне розуміння принципу є необхідною умовою формування незалежної судової влади, стабільності законодавства, підвищення довіри до державних інституцій і виконання міжнародних зобов'язань України як члена Ради Європи. З огляду на виклики воєнного часу, коли питання обмеження прав і свобод вимагають особливої обережності та пропорційності, звернення до цієї проблематики є не лише теоретично доцільним, а й практично необхідним.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Наукове вивчення принципу верховенства права має багаторівневий характер і охоплює філософський, теоретико-правовий, конституційний та практичний аспекти. У вітчизняній літературі питання співвідношення права і закону та сутності принципу верховенства права ґрунтовно розроблено у працях В. Бабкіна, який наголошує на необхідності розмежування формального закону і справжнього права як втілення справедливості, гуманізму та моральних засад [1]. А. Заєць розвиває теоретико-методологічне обґрунтування цього принципу, підкреслюючи його комплексний характер, що поєднує юридичні й аксіологічні виміри [3].

М. Козюбра та П. Рабінович приділяють особливу увагу ціннісній природі принципу, вказуючи, що верховенство права покликане забезпечувати пріоритет прав людини та обмеження свавілля держави [10; 20]. С. Погребняк визначає основні вимоги, що випливають із цього принципу, серед яких ключовими є юридична визначеність, пропорційність, рівність і недискримінація [17]. І. Куровська акцентує на європейському вимірі верховенства права та необхідності гармонізації національного законодавства з практикою ЄСПЛ [15].

Вагому роль у розумінні сутності принципу відіграє судова практика. Рішення Конституційного Суду України у справах № 1-17/2002, № 17-рп/2010 та № 13-р/2020 сформували основні підходи до тлумачення цього принципу, наголошуючи на пануванні права над законом, пріоритеті прав людини та недопустимості свавільного втручання держави [21; 22; 23]. Європейський суд з прав людини у справах «Брумареску проти Румунії», «Желтяков проти України» та «Полторацький проти України» послідовно підкреслює значення правової визначеності, обов'язковості виконання судових рішень і необхідність забезпечення ефективного судового захисту [24; 25; 26].

Таким чином, науковий дискурс засвідчує багатовимірність і складність принципу верховенства права, що потребує подальшого системного дослідження з урахуванням сучасних викликів та міжнародних стандартів.

Метою дослідження є всебічний аналіз становлення, розвитку та сучасного змісту принципу верховенства права, а також визначення особливостей його реалізації в правовій системі України.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

1. розкрити історичні передумови формування принципу верховенства права;
2. проаналізувати основні теоретичні підходи до визначення його змісту;
3. з'ясувати конституційно-правове закріплення принципу в Україні та його місце в системі основних засад держави;
4. дослідити судову практику Конституційного Суду України та ЄСПЛ щодо тлумачення та застосування цього принципу;
5. визначити проблеми та перешкоди на шляху реалізації принципу верховенства права в Україні;
6. запропонувати напрями вдосконалення механізмів його практичного забезпечення.

Проблематика верховенства права є однією з ключових у сучасній українській правовій думці, адже саме цей принцип визначає якість функціонування всієї державної системи, відображає рівень демократичності інститутів влади та ступінь захищеності особи перед законом. У контексті розбудови правової держави верховенство права не може сприйматися лише як декларативна норма, воно є практичним критерієм оцінки ефективності управління, судочинства і політичної відповідальності. Саме на його основі формується довіра громадян до державних інститутів, від якої залежить стабільність правопорядку та реальність гарантій основних прав і свобод людини [5, с. 28].

В українських умовах питання утвердження цього принципу постає особливо гостро. Довгий час система права розвивалася під впливом нормативістського підходу, що ототожнював «право» із «законом». Така традиція призводила до формалізму в правозастосуванні, коли змістовна справедливість поступалася місцем механічному виконанню норм, незалежно від їхньої відповідності загальним засадам гуманізму і моралі [1, с. 7]. Зміна парадигми відбулася лише тоді, коли на конституційному рівні було закріплено ідею, що «людина, її життя і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю» (ст. 3 Конституції України) [12, ст. 3]. Утвердження цієї концепції означало поступовий перехід від панування закону до панування права, коли сам закон підлягає оцінці з позицій справедливості, рівності й пропорційності.

Роль принципу верховенства права у формуванні демократичних інститутів полягає в тому, що він забезпечує рівновагу між владними гілками та створює механізм взаємної відповідальності. Він не допускає свавільного втручання держави у сферу приватних прав, вимагає підзвітності влади громадянину і визначає пріоритет прав людини у всіх видах діяльності держави [10, с. 35]. Верховенство права є системоутворюючим чинником конституційного ладу, адже від нього залежить не лише ефективність судової системи, а й легітимність політичних рішень, рівень довіри до виборчих процедур і стабільність правових гарантій у соціальній сфері [27, с. 115].

Особливої уваги потребує проблема співвідношення понять «право» і «закон». Як слушно зауважує В. Бабкін, закон є лише формою зовнішнього вираження права, але не тотожний йому за змістом [1, с. 4]. Утвердження верховенства права передбачає, що будь-яка норма повинна бути не просто прийнята у встановленому порядку, а й відповідати принципам справедливості, рівності та правової визначеності. В іншому разі вона не може вважатися правом у власному розумінні цього слова [3, с. 10]. Такий підхід знайшов своє відображення у рішеннях Конституційного Суду України, зокрема у справі № 1-17/2002, де Суд прямо визначив верховенство права як панування права у всіх сферах суспільного життя [22].

Практичне значення цього принципу особливо проявляється у судовій діяльності. Верховенство права виступає методологічною основою для тлумачення законодавства, коли суд зобов'язаний виходити не лише з букви, а й із духу закону, тобто враховувати його мету, ціннісне наповнення та загальні засади правопорядку [16, с. 114]. У діяльності парламенту цей

принцип виявляється через вимогу приймати закони, що відповідають Конституції та міжнародним зобов'язанням держави, а у виконавчій владі – через підпорядкування адміністративної діяльності стандартам правової визначеності, пропорційності й добросовісності [9, ст. 7]. Недотримання цих критеріїв веде до правового нігілізму, підриває авторитет закону й формує атмосферу недовіри між державою та громадянином.

Верховенство права має також міжнародний вимір. Україна, як член Ради Європи та учасник Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, взяла на себе зобов'язання забезпечувати дотримання стандартів правової держави відповідно до практики Європейського суду з прав людини [11, ст. 1]. Саме Суд у своїх рішеннях – наприклад, у справі «Брумареску проти Румунії» (*Brumărescu v. Romania*) – наголошував, що принцип верховенства права є основою всієї системи Конвенції та передбачає обов'язковість рішень судів, стабільність правових відносин і передбачуваність дій держави [24]. Аналогічний підхід простежується й у справах проти України, зокрема «Желтяков проти України», де підкреслено, що верховенство права вимагає забезпечення ефективного доступу до правосуддя [25].

Водночас національна правова реформа, орієнтована на європейські стандарти, передбачає не лише формальне імплементація міжнародних норм, а й глибинну трансформацію правосвідомості, зміну способу мислення вітчизняних юристів. Верховенство права має стати не лише нормою Конституції, а реальним принципом, який керує практичною поведінкою органів влади, судів та кожного громадянина [8, ст. 2]. Це вимагає послідовності у правотворчій діяльності, стабільності законодавства та передбачуваності державної політики [15, с. 89].

Утвердження цього принципу є невіддільним від стратегічної мети побудови демократичної, соціальної та правової держави. Верховенство права не може бути ізольованим поняттям – воно пронизує всі аспекти правової системи, забезпечує єдність права, моралі та справедливості, а також узгоджує національні норми з універсальними цінностями, закріпленими у міжнародних актах [4]. Таким чином, дотримання принципу верховенства права в Україні – це не лише питання юридичної техніки чи інституційної спроможності, а фундаментальна умова існування державності, що прагне бути рівноправним учасником європейського правового простору.

Питання верховенства права протягом останніх десятиліть посідає провідне місце у науковому дискурсі українських і зарубіжних правників. У межах правової теорії воно розглядається як засадничий елемент побудови правової держави, що визначає якість правотворчої діяльності, рівень легітимності влади й міру реальності правових гарантій для людини. Згідно з дослідженнями, принцип верховенства права поступово еволюціонував від формально-нормативного до ціннісного розуміння, у якому поєднуються юридичні, етичні та соціальні виміри [5, с. 42].

У науковій літературі виділяють кілька основних підходів до тлумачення цього принципу. Перший – формально-юридичний – акцентує на «пануванні закону» як гарантії стабільності та передбачуваності правових норм. Такий підхід притаманний раннім етапам розвитку правової доктрини, коли закон розглядався як найвищий вираз державної волі [1, с. 6]. Однак, як зазначає А. Заєць, формальне панування закону не завжди забезпечує верховенство права, адже закон може бути несправедливим або суперечити базовим правам людини [3, с. 5]. Відтак сучасна правова думка поступово перейшла до матеріального розуміння цього принципу, в якому домінує уявлення про право як втілення справедливості, моралі та рівності.

М. І. Козюбра у своїй статті «Верховенство права і Україна» підкреслює, що верховенство права неможливе без підпорядкування діяльності державних органів загальнолюдським цінностям і моральним засадам. Учений наголошує, що справжнє право виходить не лише з державної волі, а з потреби забезпечити гідність особи як найвищу соціальну цінність [10, с. 31]. Подібної позиції дотримуються автори колективної монографії

під редакцією Ю. Шемшученка, які визначають верховенство права як засадничий принцип конституційного ладу, що поєднує юридичну, моральну та політичну компоненти [29, с. 52]. На думку дослідників, верховенство права є не стільки правилом функціонування держави, скільки її світоглядним орієнтиром.

Інтегративний підхід, у якому об'єднуються формальні та ціннісні елементи права, підтримують і інші українські науковці. І. Куровська розглядає принцип верховенства права як провідний у системі права Європейського Союзу, наголошуючи, що для його реального втілення в Україні необхідна гармонізація законодавства з європейськими стандартами та послідовне застосування практики Європейського суду з прав людини [15, с. 89]. У цьому контексті варто згадати Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [7, ст. 1], який закріплює обов'язковість урахування судової практики Страсбурзького суду на національному рівні.

Важливий внесок у розвиток теоретико-методологічних засад дослідження зробив С. П. Погребняк, який доводить, що верховенство права – це не лише ідея правового порядку, а й вимога до самої структури правової системи, що передбачає узгодженість права з принципами справедливості та правової визначеності [17, с. 43]. Учений наголошує, що саме через судову практику відбувається перевірка законів на відповідність цим принципам, і саме суди покликані захищати людину від свавільних дій держави.

У практичній площині питання реалізації цього принципу в українському правопорядку розглядалося О. І. Потильчаком, який проаналізував рішення Верховного Суду України крізь призму верховенства права [18, с. 163]. Автор вказує, що судові рішення мають спиратися не лише на формальний зміст законодавчих приписів, а й на загальні правові цінності, закріплені в Конституції та міжнародних договорах. Саме такий підхід відповідає європейській правовій традиції, що ґрунтується на доктрині пропорційності, недискримінації та передбачуваності правових наслідків.

Проблематика співвідношення «права» і «закону» як базового елементу верховенства права отримала розвиток у працях М. В. Кравчука, який зазначає, що праворозуміння – це не лише теоретична категорія, а й реальний інструмент правового життя суспільства [13, с. 20]. Учений наголошує: у пострадянських країнах, зокрема в Україні, ще не подолано тенденцію до нормативного абсолютизму, коли закон ставиться вище за мораль та справедливість. Тому подолання цього дуалізму є одним із першочергових завдань подальшої правової реформи.

Істотний вплив на формування сучасної української правової думки справила й праця А. Пухтецької, присвячена аналізу європейських доктрин верховенства права. Авторка вказує, що для реформування національного законодавства Україна має орієнтуватися на принципи верховенства права, закріплені у практиці Суду Європейського Союзу та Ради Європи, зокрема на положення про стабільність права, ефективність судового захисту й неприпустимість зворотної дії законів [19, с. 38].

Водночас серед дослідників немає єдності щодо шляхів практичного втілення цього принципу. Як свідчать рішення Конституційного Суду України, питання застосування верховенства права часто виникає у справах, що стосуються співвідношення між державними інтересами та правами особи. У рішенні від 27 жовтня 2020 року Суд наголосив, що навіть за умов воєнного стану обмеження прав і свобод повинно бути пропорційним і ґрунтуватися на принципі верховенства права [21]. Аналогічну позицію раніше сформульовано у справі № 17-рп/2010, де Суд визначив, що цей принцип є основою поділу влади та діяльності державних органів [23].

Практика Європейського суду з прав людини послідовно закріплює ті самі підходи. У справі «Брумареску проти Румунії» Суд підкреслив, що верховенство права є одним із наріжних каменів Конвенції, який вимагає передбачуваності судових рішень та захисту права власності [24]. У справі «Желтяков проти України» наголошено, що відсутність ефективного механізму виконання судових рішень підриває довіру до правосуддя та суперечить принципу верховенства права [25].

Попри значну кількість наукових і практичних напрацювань, залишається низка невіршених питань. Насамперед це проблема реальної імплементації принципу у вітчизняну судову практику, що часто стикається із законодавчими прогалинами й адміністративним тиском. Не менш важливим є баланс між безпекою держави та дотриманням прав людини у воєнний час, коли спокуса виправдати обмеження свобод «вищими інтересами» може призвести до звуження змісту самого принципу. Окрім того, в українському суспільстві досі відчутний дефіцит правової культури та низький рівень правосвідомості, що перешкоджає сприйняттю верховенства права як щоденного орієнтира, а не абстрактного гасла [6, с. 117].

Узагальнюючи наукові позиції, можна стверджувати, що сучасна концепція верховенства права в Україні має інтегративний характер. Вона поєднує нормативну визначеність, моральний зміст і практичну реалізованість, формуючи підґрунтя для конституційної демократії. Однак повне утвердження цього принципу можливе лише за умови зміни правового мислення, підвищення якості законодавства та забезпечення реальної незалежності судової влади – саме тоді верховенство права стане не лише нормою Конституції, а й засобом захисту людської гідності в повсякденному житті.

Основною метою цього наукового дослідження є всебічне і системне розкриття сутності, еволюції та сучасних проявів принципу верховенства права в умовах становлення правової держави України. Актуальність поставленої мети зумовлюється тим, що цей принцип, будучи фундаментальною категорією правової науки, водночас залишається однією з найменш однозначно трактованих у національній теорії права. Він одночасно має філософський, юридичний і моральний зміст, що потребує комплексного осмислення з позицій історичного розвитку, сучасної практики та міжнародних стандартів [5, с. 46].

Дослідження має на меті показати, як верховенство права еволюціонувало від філософсько-етичної ідеї справедливості до конституційної норми, закріпленої у статті 8 Конституції України, яка проголошує, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права» [12, ст. 8]. Цей шлях є відображенням трансформації правового мислення – від нормативного позитивізму, орієнтованого на формальну силу закону, до сучасного інтегративного підходу, який поєднує правову визначеність із моральною відповідальністю держави. У цьому контексті верховенство права розглядається не як статична догма, а як живий механізм саморегуляції правової системи, який забезпечує баланс між владою, правом і людиною [10, с. 34].

Важливим завданням є з'ясування того, яким чином цей принцип виступає базовою основою взаємозв'язку держави, права та особи. Верховенство права передбачає не лише панування закону, а й обмеження державної влади правом, її підзвітність громадянинові, забезпечення юридичної передбачуваності та рівності всіх перед законом [17, с. 49]. Саме через цю ідею реалізується ключова функція права – бути гарантом свободи, а не інструментом примусу. Таким чином, верховенство права є тією універсальною категорією, що надає правопорядку не лише формальну впорядкованість, а й моральну легітимність.

Поставлена мета дослідження передбачає також формування узагальненого теоретико-практичного бачення шляхів удосконалення реалізації цього принципу в Україні. На сучасному етапі реформування правової системи першочергового значення набуває забезпечення його реальної дії у діяльності парламенту, уряду та судів. Адже саме судова влада, спираючись на норми Конституції та практику Європейського суду з прав людини, має забезпечувати правову визначеність, стабільність рішень і справедливість у застосуванні закону [24]. У цьому полягає практичне втілення основної ідеї верховенства права – підпорядкування влади принципам справедливості, гуманізму та поваги до людської гідності [19, с. 40].

Досягнення зазначеної мети можливе через критичний аналіз існуючих підходів у вітчизняній науці, осмислення міжнародних стандартів і виявлення тих елементів правової системи, які потребують подальшого вдосконалення. Очікуваним результатом є формування нової концептуальної моделі розуміння верховенства права – такої, що синтезує теоретичні

засади і практичні механізми його реалізації в українському суспільстві. Передбачається, що запропоновані висновки сприятимуть удосконаленню конституційного ладу, підвищенню ефективності судового захисту прав людини та посиленню довіри громадян до правової системи [29, с. 88].

У підсумку, мета цієї роботи полягає не лише у теоретичному осмисленні природи верховенства права, а й у виробленні практичних рекомендацій для посилення його впливу на правову політику України. Реалізація цього завдання покликана сприяти формуванню такої моделі державності, де право виступатиме не засобом влади, а її моральним і юридичним обмеженням, а держава буде відповідальною перед людиною, для якої і створюється правовий порядок [6, с. 120].

Ідея верховенства права має глибоке історичне коріння, що сягає ще античних уявлень про справедливість і суспільний порядок. У давньогрецькій традиції право розглядалося як вища міра гармонії, котра обмежує владу людини і водночас забезпечує узгодженість дій держави з природними законами. Платон у «Державі» наголошував, що там, де закон є володарем над правителями, держава врятована, а де закон позбавлений сили – усе приречене на загибель. Арістотель, розвиваючи цю думку, визначав закон як «розум, вільний від пристрастей», тобто найвищу форму справедливого порядку, покликану стояти над волею будь-якої особи. Саме звідси бере початок фундаментальна ідея – влада не може бути вище закону, а отже, ніхто не має права діяти свавільно, навіть у найвищих щаблях правління.

У римському праві ця концепція отримала практичне оформлення у вигляді принципів «*fiat iustitia, pereat mundus*» (нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ) та «*lex retro non agit*» (закон не має зворотної дії). Юристи періоду пізньої Республіки, зокрема Цицерон, підкреслювали, що справжній закон – це не наказ влади, а «правильний розум, узгоджений із природою». Ці засади пізніше стали основою природно-правової школи, що сформувала європейське уявлення про верховенство права як панування справедливості, а не людини.

У добу Просвітництва ідея верховенства права отримала нове дихання. Джон Локк розглядав закон як засіб захисту природних прав – життя, свободи та власності, – а не як інструмент панування. Для нього держава має діяти лише в межах, визначених суспільним договором. Монтеск'є у праці «Про дух законів» увів концепцію поділу влади, обґрунтувавши, що концентрація законодавчої, виконавчої та судової функцій в одних руках неминуче веде до тиранії. Цей принцип став фундаментом сучасного конституціоналізму й визначальним елементом верховенства права [10, с. 36].

Поступовий перехід від абсолютизму до ліберальних форм правління в Європі супроводжувався утвердженням розуміння, що закон не може бути свавільним – він має відображати моральні засади справедливості. Це знайшло відображення у Декларації прав людини і громадянина 1789 року, де вперше чітко проголошено: «Закон є вираженням загальної волі». Звідси бере початок сучасне формулювання верховенства права як підпорядкування державної влади праву, що виходить із народу [4].

У XIX–XX століттях відбувалося розмежування двох понять – *rule by law* і *rule of law*. Якщо перше означало панування закону як формального інструменту влади, то друге – панування права як ціннісної категорії, що обмежує сам закон. Саме ангlosаксонська традиція, зокрема праці А. Дайсі, сформулювала класичні постулати верховенства права: панування закону над усіма суб'єктами, рівність усіх перед судом і гарантії основних прав особи. Ці ідеї пізніше знайшли розвиток у працях європейських учених XX століття, серед яких особливо вирізняються концепції правової держави (*Rechtsstaat*) у Німеччині, де право розглядається не як воля більшості, а як результат морального й конституційного консенсусу суспільства.

В українській правовій традиції ідея верховенства права має давнє підґрунтя, хоча формалізувалася порівняно пізно. Ще в добу Київської Русі у «Руській правді» закріплювались елементи правового порядку, спрямовані на обмеження свавілля князя і забезпечення відносної рівності підданих. Козацьке право Запорозької Січі спиралося на демократичні засади самоврядування, колегіальність рішень і підпорядкування отамана раді козаків – ці

принципи є попередниками сучасного розуміння правового обмеження влади. Згодом, у добу українського державотворення XX століття, ідеї правовладдя посіли важливе місце у діяльності Центральної Ради, де в Конституції УНР 1918 року прямо наголошувалося, що влада в Україні здійснюється «на підставі закону, а не свавілля».

В умовах незалежної України принцип верховенства права став наріжним каменем конституційного ладу. Його норма вперше була закріплена у статті 8 Конституції 1996 року, яка встановлює, що цей принцип має найвищу юридичну силу і є безпосередньо діючим [12, ст. 8]. У наукових працях українських правознавців, зокрема М. Козюбри та П. Рабіновича, підкреслюється, що закріплення цього принципу не лише символічне, а має конкретний нормативний зміст: жоден орган влади не може перевищувати свої повноваження, а кожне рішення має узгоджуватись із принципами справедливості, пропорційності та правової визначеності [10, с. 52; 20, с. 38].

Зміст принципу верховенства права охоплює низку ключових положень, які визначають сутність правового порядку. Насамперед це верховенство права над державою, що означає: держава створена не для панування над громадянами, а для служіння їм, і тому її владні повноваження мають бути обмежені законом. Закон не може суперечити природним правам людини, які є невід'ємними й непорушними, що прямо випливає зі статті 21 Конституції України. Відповідно до цього підходу, будь-яке втручання держави у сферу особистих свобод має бути обґрунтованим, необхідним і пропорційним [12, ст. 21].

Другим складником є повага до прав людини, що становить сутність гуманістичного виміру верховенства права. Цей аспект розкрито в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка, згідно зі статтею 9 Конституції України, є частиною національного законодавства [11; 12, ст. 9]. Судова практика Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювала, що держава не може обмежувати права особи без переконливих підстав і що ефективний захист прав є обов'язком усіх гілок влади. У справі «Желтяков проти України» Суд встановив, що відсутність механізму виконання рішень національних судів становить порушення статті 6 Конвенції та підриває сам принцип верховенства права [25].

Наступним елементом є рівність усіх перед законом і судом. Це положення, закріплене у статті 24 Конституції України, означає, що ніхто не може мати привілеїв чи обмежень за ознаками соціального походження, статі, політичних переконань або іншими критеріями. Рівність перед законом є не лише формальною вимогою, а й реальним мірилом правової справедливості. У цьому сенсі рішення ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії» стало прецедентом, який наголосив на необхідності єдності судової практики й передбачуваності правозастосування [24].

Незалежність суду є четвертим наріжним елементом верховенства права, оскільки саме суд виступає гарантом захисту прав людини від свавілля інших гілок влади. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює гарантії недоторканності, самостійності й процесуальної незалежності суддів [9, ст. 6]. Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що судова влада повинна бути вільною від будь-якого політичного впливу, адже лише за цієї умови можливо забезпечити неупереджене правосуддя [23].

Останній змістовий аспект – поділ влади. Його суть полягає у взаємному стримуванні і протидії між гілками влади, що унеможливорює узурпацію. Як наголошується в рішенні Конституційного Суду у справі № 17-рп/2010, поділ влади не є самоціллю, а інструментом реалізації верховенства права, покликаним забезпечити стабільність правового порядку [23]. Відтак ефективність демократичної держави визначається тим, наскільки збалансовано функціонують законодавча, виконавча і судова гілки влади в межах закону.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що історичний розвиток і зміст принципу верховенства права свідчать про його універсальність і динамічність. Від античної ідеї справедливості до сучасної української конституційної норми

цей принцип зазнав глибокої трансформації, але незмінно залишився духовним і юридичним ядром цивілізованої державності. Його реалізація – це не лише вимога закону, а передусім свідомий вибір суспільства на користь свободи, гідності та справедливості як найвищих цінностей правового життя.

Закріплення принципу верховенства права в Конституції України стало одним із найважливіших здобутків національного державотворення та конституціоналізму. Саме стаття 8 Основного Закону проголошує, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права», а Конституція має найвищу юридичну силу, закони та інші нормативно-правові акти повинні відповідати їй [12, ст. 8]. Це положення визначає не лише юридичну, а й світоглядну основу всієї правової системи, закріплюючи верховенство права як загальну норму прямої дії, що поширюється на всі сфери функціонування держави та суспільства.

Сутність цього конституційного положення полягає в тому, що право стоїть вище державної влади, а всі органи – від парламенту до місцевих адміністрацій – зобов'язані діяти виключно в межах повноважень, визначених Конституцією, і відповідно до її змісту. Це забезпечує реальний механізм стримування влади, який унеможливорює узурпацію та свавілля. Як підкреслює М. І. Козюбра, закріплення верховенства права в Конституції не може розглядатися формально, адже воно означає домінування правової справедливості над волею законодавця, а не лише перевагу Конституції над іншими актами [10, с. 37].

Верховенство права в українському конституційному контексті має подвійну природу: воно виступає одночасно принципом правотворення і принципом правозастосування. З одного боку, законодавець повинен створювати норми, що відповідають правовим цінностям справедливості, рівності та гуманізму; з іншого – суди та адміністративні органи зобов'язані тлумачити й застосовувати ці норми у дусі права, а не лише букви закону. Конституційний Суд України неодноразово наголошував на цьому у своїй практиці, зокрема у Рішенні № 17-рп/2010, де зазначено, що «верховенство права є однією з основних засад конституційного ладу України» [23].

Особливе значення має також частина третя статті 8 Конституції, у якій зазначено, що норми Основного Закону є нормами прямої дії, а звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина гарантується безпосередньо. Це означає, що будь-яка особа може посилатися на Конституцію як на джерело свого права, навіть якщо конкретний закон чи підзаконний акт не передбачає відповідної процедури. Таким чином, Конституція стає живим актом, який має реальне значення для щоденного функціонування правової системи, а не лише декларативним документом.

Конституційне закріплення принципу верховенства права зумовило формування цілої системи нормативних та інституційних гарантій. Зокрема, у статті 55 Конституції передбачено право кожного на захист своїх прав і свобод у суді, а у статті 129 визначено основні засади судочинства, серед яких – незалежність суддів, рівність усіх учасників процесу перед законом і судом, змагальність сторін і гласність [12, ст. 55; ст. 129]. Усі ці елементи конкретизують зміст принципу верховенства права і забезпечують його реалізацію на практиці.

Крім того, Україна як держава-член Ради Європи зобов'язана забезпечувати дотримання принципу верховенства права відповідно до стандартів Європейського суду з прав людини. Практика Страсбурзького суду є частиною правової системи України, що підтверджено Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [7, ст. 17]. Так, у рішеннях ЄСПЛ, що стосуються України, неодноразово наголошувалося на необхідності послідовного застосування цього принципу – від забезпечення незалежності судів до гарантії виконання рішень.

Закріплення принципу верховенства права в Конституції також мало глибокі суспільно-політичні наслідки. Воно стало одним із наріжних критеріїв демократичної трансформації країни та умовою інтеграції до європейського правового простору. Як зауважує С. П. Погребняк, лише через реальне наповнення цього принципу змістом можна досягти сталого розвитку правової держави та довіри громадян до влади [17, с. 52].

Таким чином, стаття 8 Конституції України не просто фіксує загальну декларацію, а утверджує системоутворюючий принцип, який надає сенс усьому конституційному ладові. Його реалізація визначає якість правової культури, функціонування державних інститутів та рівень захищеності прав людини. Верховенство права у конституційному вимірі – це не абстрактна ідея, а жива норма, що формує морально-правовий фундамент української державності та визначає вектор її подальшого демократичного розвитку [19, с. 39].

Аналіз практики Конституційного Суду України (КСУ) та Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) свідчить, що принцип верховенства права не є абстрактним гаслом – він виступає реальним критерієм оцінки законодавства, діяльності органів влади та стану прав людини в державі. Саме через судову практику цей принцип набуває конкретного змісту, формується його національне тлумачення, а також визначаються межі дискреції органів влади у відносинах із громадянами.

Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що верховенство права є «основоположним принципом конституційного ладу» та ключовою умовою забезпечення балансу між державними повноваженнями і правами людини. У своєму Рішенні № 17-рп/2010 від 29 червня 2010 року КСУ вперше системно розкрив зміст цього принципу, підкресливши, що він включає такі складники, як юридична визначеність, пропорційність, справедливість, недискримінація та розумність дій держави [23]. Суд зазначив, що у правовій державі жоден орган чи посадова особа не можуть виходити за межі наданих повноважень, а будь-які рішення мають відповідати суті права, а не лише букві закону. Це рішення стало прецедентом для української конституційної доктрини, адже вперше закріпило морально-ціннісний вимір права у системі тлумачення законодавства.

У подальшій практиці КСУ неодноразово розвивав цей підхід. Так, у справі № 1-17/2002 Суд тлумачив поняття «верховенство права» як домінування загальнолюдських цінностей – справедливості, гуманізму, рівності – над формальним змістом правових норм. Було наголошено, що у разі колізії між законом і принципом справедливості суд має керуватись саме останнім, оскільки «справедливість є метою права і критерієм його правомірності» [22]. Таким чином, КСУ визнав, що не будь-який закон є правом, якщо він суперечить базовим цінностям людської гідності.

Значним етапом розвитку конституційної юриспруденції стало Рішення КСУ № 13-р/2020 від 27 жовтня 2020 року, у якому Суд підкреслив, що принцип верховенства права передбачає обов'язковість виконання судових рішень, стабільність законодавства та послідовність державної політики [21]. Суд констатував, що втручання політичних органів у сферу судочинства підриває довіру до правосуддя і суперечить суті цього принципу. Таким чином, конституційна юриспруденція України поступово формує цілісну систему розуміння верховенства права – як поєднання формально-юридичного, інституційного та морального аспектів.

Не менш важливе значення має практика Європейського суду з прав людини, яка для України є обов'язковою відповідно до Закону «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» [7]. Саме рішення цього Суду визначають стандарти верховенства права, що поширюються на всі держави-члени Ради Європи. ЄСПЛ розглядає принцип верховенства права як «спільний знаменник усіх демократичних суспільств», на якому ґрунтується Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [11].

У справі «Брумареску проти Румунії» (*Brumărescu v. Romania*, 1999) Суд наголосив, що повага до принципу верховенства права вимагає стабільності судових рішень і недопустимості їх перегляду лише через зміну політичних обставин [24]. У цьому рішенні ЄСПЛ підкреслив, що держава повинна забезпечити правову визначеність, а громадяни мають право очікувати, що остаточне судове рішення не буде скасовано на шкоду їхнім інтересам. Цей підхід був пізніше відображений у рішеннях Конституційного Суду України, який неодноразово посилався на даний прецедент як доказ невід'ємного зв'язку верховенства права з принципом стабільності судової практики [23].

У справі «Желтяков проти України» (Zheltjakov v. Ukraine, 2011) ЄСПЛ встановив, що держава порушила статтю 6 Конвенції, не забезпечивши виконання рішень національних судів [25]. Суд визнав, що невиконання судових рішень становить підрив самої суті верховенства права, адже гарантії справедливого суду втрачають сенс, якщо держава не забезпечує реальне втілення правосуддя. Подібний підхід був також підтверджений у справі «Полторацький проти України» (Poltoratskiy v. Ukraine, 2003), де Суд зауважив, що свавільне тлумачення законодавства органами держави і відсутність належного судового контролю є проявом порушення принципу правової визначеності [26].

Аналіз наведених рішень свідчить, що в обох юрисдикціях – як Конституційного Суду України, так і ЄСПЛ – верховенство права трактується як універсальна норма, що забезпечує узгодженість між правом, законом і справедливістю. Якщо КСУ акцентує увагу на внутрішній конституційній ієрархії актів, то ЄСПЛ зосереджується на практичному вимірі – гарантії захисту прав особи в конкретній ситуації. Обидва підходи доповнюють одне одного, створюючи єдину систему стандартів демократичного правопорядку.

Попри сформовану теоретичну і практичну базу, реалізація принципу верховенства права в Україні стикається з низкою проблем, які мають системний характер. Однією з них є колізійність законодавства. Часті зміни нормативних актів, суперечності між законами та підзаконними актами створюють ситуацію, коли норми права стають нестабільними, а їх застосування – непередбачуваним. Це особливо відчутно у сферах публічного адміністрування, податкового та кримінального права, де правова невизначеність унеможливорює послідовне правозастосування і створює передумови для зловживань [17, с. 49].

Другою важливою проблемою є політичний вплив на судову систему. Незважаючи на проведені реформи, питання незалежності суддів залишається відкритим. Висновки Венеційської комісії неодноразово звертали увагу України на необхідність зменшення ролі політичних органів у призначенні та звільненні суддів. Конституційний Суд України також у своїх рішеннях підкреслював, що будь-який тиск – прямий або опосередкований – є несумісним із принципом верховенства права, адже ставить під сумнів об'єктивність правосуддя [21].

Третій системний виклик – дефіцит правової культури та правосвідомості в суспільстві. Верховенство права передбачає не лише ефективність інститутів, а й зрілість громадян, які усвідомлюють свої права і готові їх відстоювати законними засобами. Як зазначає П. Рабінович, без розвитку правової культури принцип верховенства права ризикує залишитись декларативним, оскільки «формальна наявність норм не означає фактичного правління права» [20, с. 39]. Саме тому реальне втілення цього принципу вимагає довготривалих освітніх, культурних і політичних змін, які б зміцнили повагу до права як до вищої соціальної цінності.

Нарешті, практична реалізація верховенства права ускладнюється відсутністю сталої судової практики. Часті зміни складу судів, різнотлумачення законодавства, брак уніфікації підходів призводять до непередбачуваності судових рішень. Ця проблема підриває довіру до правосуддя і суперечить принципу правової визначеності, про який неодноразово згадував ЄСПЛ у своїх рішеннях [24; 26].

Отже, судова практика КСУ та ЄСПЛ демонструє, що верховенство права – це не разова декларація, а динамічний механізм, який потребує постійного вдосконалення. Його зміст формується через прецеденти, судову аргументацію та практичне застосування норм у конкретних справах. Водночас подолання виявлених проблем – законодавчих колізій, політичного тиску, низької правової культури – є передумовою перетворення верховенства права з теоретичного ідеалу на реальний інструмент забезпечення свободи, гідності та справедливості в українському суспільстві.

Розбудова правової держави в Україні неможлива без реального втілення принципу верховенства права, який виступає не лише конституційною нормою, а й філософською основою сучасного державного устрою. Його функціонування не може бути зведене до

декларації у тексті Конституції; воно вимагає цілісної системи гарантій, стабільних інституцій, правосвідомого суспільства й ефективного контролю за дотриманням прав людини. У цьому контексті необхідно сформулювати конкретні напрями вдосконалення реалізації цього принципу, що ґрунтуються на аналізі судової практики, конституційної доктрини й потреб сучасного українського суспільства.

1. Зміцнення незалежності судової влади. Першочерговим завданням є створення дієвого механізму гарантій незалежності суддів як базового елемента верховенства права. Як підкреслено в статті 126 Конституції України, судді при здійсненні правосуддя є незалежними і підкоряються лише закону, проте на практиці судова влада залишається вразливою до політичних впливів, корпоративного тиску та адміністративної залежності [12, ст. 126]. Реформування системи призначення та звільнення суддів потребує подальшого удосконалення – насамперед у частині діяльності Вищої ради правосуддя.

Серед конкретних кроків доцільним є запровадження прозорих процедур конкурсного добору суддів, що передбачають участь не лише представників судової спільноти, а й фахівців громадянського суспільства. Це дозволить уникнути конфлікту інтересів і забезпечить довіру до результатів відбору. Також необхідним є зміцнення інституційної спроможності Вищої кваліфікаційної комісії суддів, яка має діяти незалежно від будь-яких політичних чинників.

Не менш важливою є реформа фінансового забезпечення судової системи. Суддя, який матеріально залежить від державних органів, не може бути по-справжньому незалежним. Забезпечення стабільного фінансування судів, рівного навантаження та належних умов праці – це не лише питання престижу, а й елемент гарантії верховенства права. У цьому сенсі позиція Конституційного Суду, викладена у Рішенні № 13-р/2020, є показовою: Суд наголосив, що «незалежність суддів охоплює як особистий, так і інституційний вимір» [21].

Крім того, необхідно розширити механізми дисциплінарної відповідальності суддів, але водночас убезпечити їх від свавільного використання. Відповідальність не повинна бути інструментом політичного впливу; вона має ґрунтуватися на чітких критеріях порушення присяги чи законодавства, з дотриманням гарантій справедливого процесу. Саме баланс між підзвітністю та незалежністю становить сутність судової влади як гаранта прав людини [9, ст. 106].

2. Удосконалення механізмів конституційного контролю. Наступним напрямом є підвищення ефективності конституційного контролю, який виконує роль арбітра у забезпеченні верховенства Конституції й права. Конституційний Суд України – це ключовий інститут, що гарантує узгодженість усієї правової системи з основними цінностями Основного Закону. Водночас його діяльність потребує модернізації відповідно до сучасних викликів.

По-перше, необхідно розширити межі конституційного подання громадян, тобто забезпечити реальний механізм індивідуальної конституційної скарги. Хоча такий інструмент існує з 2016 року, його застосування залишається обмеженим через складність процедур та формалізм у розгляді справ. Доцільно спростити процесуальні вимоги до звернення громадян і забезпечити відкритість провадження для суспільного контролю.

По-друге, варто запровадити механізм попереднього конституційного контролю для законопроектів, що мають значний вплив на права і свободи людини. Це дозволить запобігати ухваленню антиконституційних норм до того, як вони набудуть чинності, що відповідає практиці європейських країн. Аналогічні моделі ефективно функціонують у Німеччині, Франції та Італії, де конституційні суди мають повноваження оцінювати відповідність законопроектів принципам верховенства права до їх ухвалення.

По-третє, слід зміцнити прозорість діяльності Конституційного Суду, оприлюднюючи повні тексти рішень із мотивувальною частиною, що відображає логіку судових аргументів. Це сприятиме підвищенню довіри суспільства до інституту конституційного контролю та дозволить сформувати стабільну правову практику.

По-четверте, важливим є створення системи моніторингу виконання рішень КСУ, адже принцип верховенства права передбачає не лише ухвалення, а й обов'язкове виконання

судових рішень. Як показує практика ЄСПЛ у справі «Желтяков проти України», невиконання рішень національних судів фактично зводить нанівець верховенство права [25]. Тому необхідно законодавчо закріпити обов'язковість виконання рішень КСУ всіма органами державної влади та передбачити відповідальність посадових осіб за їх невиконання.

3. Розвиток правової освіти та правової культури. Верховенство права – це не лише інституційний, а й ціннісний феномен, який спирається на свідомість і культуру громадян. Без формування глибокого розуміння права як соціальної цінності неможливо створити суспільство, де закон служить людині, а не навпаки. Саме тому розвиток правової освіти має стати стратегічним пріоритетом держави.

Необхідно переорієнтувати юридичну освіту з формального засвоєння норм на критичне розуміння змісту права, його зв'язку з етикою, філософією, історією та культурою. Як зазначає М. Кравчук, праворозуміння – це не лише знання норм, а здатність усвідомлювати їх сенс і місце у системі загальнолюдських цінностей [13, с. 21]. Тому навчальні програми з права мають включати курси з правової етики, теорії справедливості, практики ЄСПЛ, які виховують повагу до гідності людини й навички правового мислення.

Поряд із цим необхідно забезпечити системне підвищення правової культури громадян через інформаційні кампанії, відкриті лекції, медіаосвіту, доступні роз'яснення правових норм. Верховенство права починається з елементарного – розуміння своїх прав і обов'язків. Лише тоді, коли кожен громадянин усвідомлює свою відповідальність перед законом, держава наближається до справжнього правового ладу [6, с. 110].

Окрему увагу слід приділити правовій освіті державних службовців і посадових осіб. Саме від рівня їхньої компетентності залежить якість реалізації принципу верховенства права в управлінській практиці. Доцільним є створення системи обов'язкової правової підготовки для представників органів місцевого самоврядування, поліції, податкових служб, а також запровадження єдиних етичних стандартів для державної служби.

4. Власні наукові узагальнення щодо місця принципу верховенства права у правовій системі. Принцип верховенства права займає центральне місце у структурі правової системи, адже він не просто координує взаємодію між нормами, а визначає саму філософію права – його спрямованість на людину, свободу та справедливість. Якщо закон є формою, то верховенство права – це його дух, який наповнює змістом усі галузі права.

З наукової точки зору, верховенство права є метасистемним принципом, тобто таким, що виходить за межі окремих правових інститутів і пронизує всю систему права. Його можна розглядати як інтегративну категорію, що поєднує нормативний (юридичний), інституційний (організаційний) та аксіологічний (ціннісний) виміри. У цьому сенсі він є методологічним орієнтиром для всіх гілок влади, визначаючи, яким чином мають ухвалюватися, тлумачитися й застосовуватися норми права [5, с. 124].

У структурі правової системи України принцип верховенства права виконує три основні функції:

1. Нормативно-обмежувальну, що визначає межі державної влади та встановлює верховенство прав людини над волею законодавця.
2. Орієнтаційну, яка задає напрям розвитку права в дусі справедливості, гуманізму та рівності.
3. Системоутворюючу, адже саме через цей принцип забезпечується єдність правової системи, її відповідність міжнародним стандартам і узгодженість між галузями.

Узагальнюючи результати, можна стверджувати, що верховенство права – це не лише юридична норма, а цивілізаційний вибір, який визначає тип суспільства, його моральну зрілість і довіру громадян до держави. Там, де цей принцип дійсно реалізовано, право стає не інструментом примусу, а простором свободи й справедливості.

Відтак удосконалення реалізації принципу верховенства права в Україні потребує синергетичного підходу, який об'єднає реформи судової системи, конституційного контролю, освіти та правосвідомості. Лише за цієї умови можна досягти справжнього панування права,

де закон буде служити людині, а держава – праву, а не навпаки. Верховенство права має стати не риторичною формулою, а живою практикою, що пронизує кожную сферу суспільного життя, формуючи обличчя європейської, демократичної, правової України.

Проведення дослідження дозволяє дійти висновку, що принцип верховенства права є наріжним каменем українського конституціоналізму, без якого неможливо уявити функціонування правової держави, формування демократичного суспільства та гарантування прав і свобод людини. Його значення виходить далеко за межі юридичної теорії – це етична, філософська та практична категорія, яка визначає баланс між владою і правом, законом і справедливістю, державою і громадянином.

Насамперед було з'ясовано, що верховенство права в українських умовах має подвійний характер: воно одночасно виступає як правовий принцип, що визначає зміст і спрямованість законодавства, та як практичний орієнтир діяльності всіх органів влади. Конституція України у статті 8 закріплює цей принцип як засаду конституційного ладу, а Конституційний Суд у своїй практиці неодноразово розкривав його зміст, наголошуючи на тому, що право стоїть вище закону, а справедливість і гуманізм є мірилом правомірності державних рішень [12, ст. 8; 23].

Аналіз історичних аспектів показав, що ідея верховенства права має глибоке філософське коріння – від античних уявлень про «право розуму» до доктрин Просвітництва, де її розвивали Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант. У європейській правовій традиції цей принцип перетворився на основу концепції *rule of law*, а згодом став універсальним стандартом демократичного врядування, закріпленим у документах Ради Європи та Європейського Союзу [11]. Україна, ставши членом Ради Європи, взяла на себе зобов'язання забезпечувати цей стандарт у національній правовій системі.

Проведений огляд наукових джерел свідчить, що українські правознавці – серед яких М. І. Козюбра, П. М. Рабінович, С. П. Погребняк, О. В. Петришин – внесли вагомий вклад у розвиток теорії верховенства права. Вони обґрунтували його як інтегративний феномен, що поєднує юридичну визначеність, пріоритет прав людини, поділ влади, незалежність суду та справедливість як моральний імператив права [10, с. 38; 17, с. 44; 20, с. 39]. В українській правовій думці верховенство права перестає бути суто формальною вимогою «панування закону» і набуває глибокого гуманістичного змісту.

Значну увагу приділено судовій практиці. Аналіз рішень Конституційного Суду України показав, що цей орган є головним тлумачем принципу верховенства права. У рішенні № 1-17/2002 Суд визначив його як «панування справедливості та гуманізму в діяльності держави» [22]. Подальший розвиток цієї позиції у рішенні № 13-р/2020 засвідчив, що держава повинна забезпечувати стабільність законодавства і виконання судових рішень як прояв поваги до верховенства права [21].

Не менш важливим є вплив практики Європейського суду з прав людини, який послідовно розвиває стандарти застосування цього принципу. У справах «Брумареску проти Румунії» (1999), «Желтяков проти України» (2011) та «Полторацький проти України» (2003) ЄСПЛ наголосив, що верховенство права вимагає стабільності судових рішень, обов'язковості їх виконання та передбачуваності державної політики [24; 25; 26]. Ці рішення формують прецедентну базу, яку українські суди зобов'язані враховувати згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики ЄСПЛ» [7].

Однак результати дослідження підтверджують, що реалізація принципу верховенства права в Україні стикається з низкою викликів. До них належать: суперечливість законодавства, політичний вплив на судову систему, нестача єдності судової практики, а також низький рівень правової культури населення. Ці фактори послаблюють ефективність конституційних гарантій і знижують довіру громадян до держави. Як слушно зазначає М. В. Кравчук, без усвідомлення права як цінності та без підвищення рівня правової освіти неможливо забезпечити реальне панування права [13, с. 23].

Водночас вітчизняний досвід останніх років засвідчує поступове утвердження верховенства права як реальної практики державного життя. Конституційний Суд, Верховний Суд, органи прокуратури та адвокатура все частіше посиляються на цей принцип як на основу правового аналізу рішень і актів. Позитивні зрушення спостерігаються й у сфері антикорупційного контролю, суддівського врядування, розширення доступу до конституційної скарги.

У межах даного дослідження запропоновано низку авторських пропозицій щодо вдосконалення реалізації принципу:

- створення стійких гарантій незалежності суддів через реформування механізмів призначення та оцінювання;
- удосконалення системи конституційного контролю шляхом розширення повноважень Конституційного Суду щодо превентивної перевірки законопроектів;
- розвиток правової освіти та підвищення правової культури громадян і посадових осіб;
- упровадження системи моніторингу виконання судових рішень, що унеможливить зловживання владою та посилить довіру до правосуддя.

Отже, верховенство права має бути сприйняте не як декларація, а як живий механізм функціонування держави, що охоплює законодавчу, виконавчу та судову гілки влади. Його реалізація вимагає не лише якісних законів, а й зрілого суспільства, де кожен громадянин усвідомлює власну відповідальність перед правом. Це – не лише юридичний, а й моральний обов'язок держави перед людиною, бо саме через право реалізується гідність, свобода і справедливість.

Необхідність системного впровадження принципу верховенства права у всі сфери державного управління є беззаперечною умовою розвитку України як демократичної, соціальної та правової держави. Йдеться не лише про формальне посилення на цей принцип у нормативних актах, а про його глибинне, сутнісне закріплення в управлінській культурі, у щоденній практиці прийняття рішень, у взаємодії між державою та громадянином. Верховенство права має стати тим базовим критерієм, за яким оцінюється будь-який прояв державної влади – від ухвалення законів до виконання адміністративних функцій чи розподілу бюджетних ресурсів.

Системність означає, що принцип верховенства права має діяти не фрагментарно, а комплексно – в економічній, соціальній, екологічній, освітній та судовій політиці. Відповідно, кожне міністерство, служба чи місцева рада повинні мати внутрішні механізми оцінки відповідності своїх рішень цьому принципу. Наприклад, у процесі нормотворчої діяльності центральних органів виконавчої влади має бути запроваджений етап правового аудиту – перевірки проєктів актів на предмет їх відповідності Конституції, Конвенції про захист прав людини та практиці ЄСПЛ [11]. Подібний підхід застосовується в європейських країнах, де так звані «rule of law checks» є стандартом оцінки урядових ініціатив.

У сфері правозастосування реалізація цього принципу означає відмову від адміністративного свавілля. Кожен орган влади, ухвалюючи рішення, повинен діяти не з позиції доцільності, а виходячи з норм права, тлумачених у світлі принципів справедливості, пропорційності та юридичної визначеності. Як наголошує Конституційний Суд у рішенні № 17-рп/2010, верховенство права зобов'язує державу «поважати внутрішній зміст права як прояв справедливості, а не лише його зовнішню форму» [23]. Це положення має стати керівним не лише для судів, а й для органів виконавчої влади, які зобов'язані забезпечувати прозорість, обґрунтованість і передбачуваність своїх дій.

Верховенство права також повинно бути інтегроване в систему публічного управління через принцип «належного врядування» (*good governance*), який передбачає відкритість, відповідальність і підзвітність влади. Відповідно до практики ЄСПЛ, належне врядування є похідним від верховенства права, оскільки лише прозора влада, що діє в межах закону, може забезпечити довіру громадян і легітимність державних рішень [24]. Отже, системне впровадження цього принципу потребує як нормативних, так і організаційних змін: створення

аналітичних підрозділів у міністерствах для моніторингу дотримання правових стандартів, запровадження регулярної оцінки законопроектів на відповідність принципу правової визначеності, посилення ролі омбудсмена у сфері публічного контролю.

Особливе значення має інтеграція верховенства права в антикорупційну політику. Досвід функціонування Вищого антикорупційного суду засвідчив, що навіть найкраще законодавство втрачає ефективність без чесного суду і довіри суспільства до правосуддя. Верховенство права у цій сфері проявляється через невідворотність відповідальності, рівність усіх перед законом і прозорість рішень органів влади [9, ст. 129]. Тому боротьба з корупцією має сприйматись не лише як дисциплінарний захід, а як форма утвердження верховенства права у практичному вимірі.

Не менш важливо забезпечити дію цього принципу у сфері економічної політики. Відсутність стабільності та передбачуваності законодавства створює правову невизначеність для бізнесу, що суперечить вимогам юридичної визначеності – складової верховенства права, підкресленої у практиці ЄСПЛ (справа «Брумареску проти Румунії») [24]. Українське підприємництво потребує стабільного правового середовища, де правила гри не змінюються довільно, а держава гарантує справедливе судочинство і рівний доступ до захисту прав власності.

Важливо також наголосити на ролі місцевого самоврядування у реалізації цього принципу. Впровадження верховенства права на муніципальному рівні означає, що рішення місцевих рад мають прийматись із дотриманням принципів публічності, відкритості та участі громади. Кожна територіальна громада має право на правове врядування, що передбачає не лише дотримання законів, а й залучення громадян до процесу ухвалення рішень – тобто практичну реалізацію демократичного змісту верховенства права.

Таким чином, системне впровадження цього принципу – це не одномоментна реформа, а тривалий цивілізаційний процес, який вимагає узгоджених дій законодавчої, виконавчої та судової влади, а також активної участі громадянського суспільства.

Наукова новизна та авторське уточнення дефініції. Результати дослідження дозволили запропонувати уточнену дефініцію принципу верховенства права, яка відображає як національну правову традицію, так і міжнародні стандарти. Верховенство права слід розуміти як визнання права вищою цінністю суспільного життя, що визначає межі державної влади, забезпечує пріоритет прав людини, юридичну визначеність і відповідальність органів влади перед громадянином. Така інтерпретація узгоджується з положеннями Конституції України [12, ст. 8], Рішень Конституційного Суду [22; 23] та практикою ЄСПЛ [24; 25].

Наукова новизна дослідження полягає також у визначенні критеріїв практичної реалізації принципу верховенства права, які можуть бути застосовані як у судовій, так і в управлінській діяльності:

1. Юридична визначеність – наявність стабільних, зрозумілих і передбачуваних норм права.
2. Пропорційність – збалансованість між інтересами держави та правами особи.
3. Заборона свавілля – недопущення використання влади в обхід закону чи на шкоду людині.
4. Рівність перед законом – відсутність дискримінації за будь-якою ознакою.
5. Незалежність суду – як організаційна, так і фінансова.
6. Підзвітність влади суспільству – регулярна публічна звітність, відкритість інформації, можливість громадського контролю.

Ці критерії формують своєрідний індикаторний набір, що дозволяє оцінювати ступінь реалізації верховенства права у конкретних сферах. Вони можуть бути використані як основа для національної системи моніторингу стану правової державності, подібно до індексів Rule of Law Index, які використовує Світовий банк чи World Justice Project.

Завдяки цьому уточненню поняття верховенства права набуває практичного виміру, перестає бути суто декларативним і перетворюється на універсальний інструмент оцінки

державної ефективності. Його імплементація у державне управління забезпечить прогнозованість політики, зменшить рівень правового нігілізму та підвищить довіру суспільства до влади.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблематики верховенства права. Навпаки, воно відкриває широкий простір для подальших наукових пошуків у суміжних сферах правознавства, що можуть поглибити розуміння сутності цього принципу та шляхів його практичної реалізації.

Передусім перспективним напрямом видається подальше вивчення впливу судової реформи на реальне утвердження верховенства права. Питання незалежності суддів, доброчесності відбору кадрів, дисциплінарної відповідальності та прозорості діяльності судових органів потребують міждисциплінарного аналізу – не лише юридичного, а й політичного, соціологічного та економічного. Як показує практика, навіть найкраще прописані законодавчі механізми не гарантують ефективності без належної правової культури, інституційної стабільності та довіри суспільства до правосуддя. Тому дослідження кореляції між судовою реформою і рівнем дотримання принципу верховенства права є одним із ключових завдань сучасної української науки [9, ст. 129; 21].

Не менш актуальним напрямом подальших наукових пошуків є впровадження принципу верховенства права в адміністративному праві. Сфера публічного управління в Україні, попри реформування, усе ще характеризується залишками бюрократичної культури, нестачею підзвітності та правової визначеності. Необхідно глибше дослідити механізми, які дозволять інтегрувати вимоги справедливості, пропорційності та правової передбачуваності у практику діяльності органів виконавчої влади. Це включає аналіз нових форм адміністративних процедур, стандартів публічних послуг, цифровізації управління, які мають базуватись на принципі верховенства права, а не лише на адміністративній доцільності [6, с. 115; 23].

Перспективним напрямом є також комплексне вивчення зв'язку верховенства права з правами людини, особливо у контексті воєнного стану та післявоєнного відновлення. Під час надзвичайних обставин, коли держава має вдаватись до обмежень прав, саме верховенство права є тим критерієм, який дозволяє визначити межі допустимого втручання і гарантує, що навіть у кризові періоди право не втрачає свого гуманістичного змісту. Поглиблене дослідження практики ЄСПЛ щодо пропорційності обмежень, юридичної визначеності у надзвичайних ситуаціях і принципу *non-retroactivity* (незворотності дії закону в часі) може стати важливим внеском у розвиток української конституційної доктрини [24; 25].

Окремої уваги заслуговує питання правового забезпечення євроінтеграційних процесів України, де принцип верховенства права виступає як обов'язкова умова наближення до стандартів ЄС. У цьому контексті потребують подальшого осмислення питання гармонізації українського законодавства з правом ЄС, застосування доктрини верховенства права Європейського суду справедливості, а також методологія порівняльного аналізу європейських моделей правової державності.

Не менш важливим напрямом майбутніх розвідок є розвиток правової освіти як чинника утвердження верховенства права. Наукові пошуки можуть бути спрямовані на вивчення ефективності освітніх програм з прав людини, етики права, правової аргументації, а також на дослідження формування правосвідомості майбутніх юристів, суддів і державних службовців. Правова культура, заснована на повазі до права і справедливості, є передумовою того, щоб принцип верховенства права перестав бути декларацією і став реальним способом життя суспільства [13, с. 25].

У підсумку слід зазначити, що перспективи подальших досліджень у сфері верховенства права мають міжгалузевий характер. Їх реалізація можлива через:

– створення науково-практичних моделей оцінки рівня дотримання принципу верховенства права у діяльності державних органів;

- порівняльний аналіз досвіду країн ЄС і застосування їхніх стандартів у національній практиці;
- вивчення механізмів постійного моніторингу реалізації цього принципу на основі міжнародних індексів *Rule of Law Index*;
- формування наукових засад для подальшої конституційної модернізації.

Верховенство права – це не завершена доктрина, а живий процес наукового та практичного розвитку, який постійно потребує осмислення, перевірки й удосконалення. Його подальше дослідження в українській правовій науці має стати не лише академічним завданням, а й інструментом побудови держави, де людина, її гідність і права посідають центральне місце. Саме в цьому – справжній зміст верховенства права як основи майбутнього демократичного розвитку України

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабкін В. Д. Право і закон: співвідношення понять. Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти: матеріали XIII історико-правової конференції, Чернівці, 20–22 травня 2005 року. Чернівці: Рута, 2005. С. 3–9. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4111/2005%2C%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F%2C%20%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%86%D1%96.pdf?isAllowed=y&sequence=1> (дата звернення: 20.10.2025).
2. Дмитренко Т. Верховенство права та верховенство закону: проблеми співвідношення. Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді: збірник тез доповідей I Міжнародної студентської наукової конференції, Тернопіль, 3–4 квітня 2017 року. Тернопіль: Вектор, 2017. С. 44–46. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/19258/1/44-46.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).
3. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). Вісник Академії правових наук України. 1998. № 1 (12). С. 3–13. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/664/1/Visnuk1998_12.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
4. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 19.10.2025).
5. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2016. 584 с.
6. Загальна теорія права: підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
7. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 19.10.2025).
8. Закон України «Про Конституційний Суд України» № 2136-VIII від 13 липня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 19.10.2025).
9. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 19.10.2025).
10. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. Право України. 2012. № 1–2. С. 30–63.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 19.10.2025).
12. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-ВР> (дата звернення: 19.10.2025).
13. Кравчук М. В.. Праворозуміння – важлива наукова проблема правового життя України. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 1. С. 19–25. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/6634> (дата звернення: 20.10.2025).

14. Кравчук М. В. Теорія держави і права: опорні конспекти. 3-є вид., змін. й допов. Київ: Правова єдність, 2014. 608 с.
15. Куровська І. А. Принцип «верховенства права» як провідний принцип права ЄС і Ради Європи. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 3. С. 87–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_3_16 (дата звернення: 19.10.2025).
16. Майстренко О. О. Роль тлумачень та роз'яснень законодавства. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2007. № 2. С. 110–118. URL: <https://expertize-journal.org.ua/inshi-vidi-spetsialnikh-znan/867-majstrenko-o-o-v-rol-tlumachen-ta-roz-yasnen-zakonodavstva> (дата звернення: 20.10.2025).
17. Погребняк С. П. Основні вимоги, що випливають з принципу верховенства права. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 4(51). С. 41–53. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5553> (дата звернення: 20.10.2025).
18. Потільчак О. І. Реалізація принципу верховенства права у рішеннях Верховного Суду України. Вісник Академії адвокатури України. 2013. № 2 (27). С. 162–164. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Visnyk_Akademii_advokatury_Ukrainy/2013_N2_27.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
19. Пухтецька А. П. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. Вісник НАН України. 2010. № 3. С. 36–42. URL: <https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/2822/2836> (дата звернення: 20.10.2025).
20. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України. Вісник Конституційного Суду України. 2006. № 1. С. 36–46. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/12.07.2006-1.pdf> (дата звернення: 20.10.2025).
21. Рішення Конституційного Суду України № 13-р/2020 від 27 жовтня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20> (дата звернення: 19.10.2025).
22. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-17/2002 щодо тлумачення поняття «верховенство права». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-02> (дата звернення: 19.10.2025).
23. Рішення Конституційного Суду України у справі № 17-рп/2010 щодо додержання принципу верховенства права та поділу влади. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-10> (дата звернення: 19.10.2025).
24. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії» (Brumărescu v. Romania) (заява № 28342/95) від 28 жовтня 1999 р. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337> (дата звернення: 20.10.2025).
25. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Желтяков проти України» (№ 4994/04) від 9 червня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_708 (дата звернення: 19.10.2025).
26. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Полторацький проти України» (№ 38812/97) від 29 квітня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_838 (дата звернення: 19.10.2025).
27. Слінько Т. М. (ред.) Конституційне право України: підручник. Харків: Право, 2020. 592 с.
28. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
29. Шемшученко Ю. С. (ред.) Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія у 2 кн. Київ: Юридична думка, 2008. Кн. 1. 344 с.
30. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків: Торсінг Плюс, 2007. 672 с.